

Tórizs Eszter

Traumatikus (emlék)nyomok a szövegtesten. Adalékok Vágó Márta József Attila memoárjának keletkezési hátteréhez és elemzéséhez

Vágó Márta 1942-ben rögzítette József Attilával kapcsolatos emlékeit, melynek célja elsősorban az 1928 és 1929 között zajló levélváltásuk magyarázata és irodalomtörténeti dokumentációja volt. A levelezés és a teljes visszaemlékezés csak 1975-ben jelent meg először. (Vágó, 1975) Az elmúlt évek József Attila-kutatása igazolta az emlékirat hitelét és dokumentumértékét, de a visszaemlékezés ezen túlmenően is több szempontból érdekes lehet. Vágó Márta könyve ugyanis hiteles irodalomtörténeti forrás voltán túl, sajátos metszéspontként mind a nőirodalom, mind a pszichoanalízis (ezen belül a traumaelmélet), mind pedig az önéletírás elmélete felől érdemes a vizsgálatra és továbbgondolásra.

A megjelenés után a könyvvel foglalkozó írások úgy értékelték a memoárt, mint ami az egyik legátfogóbb, legárnyaltabb, szubjektivitása ellenére a legvalósabb emlékezés a költő életének néhány – köztük a végső, halál előtti 1936-37-es – szakaszáról. (Gyertyán, 1977, 140.) Ugyanakkor nem foglalkoztak a szöveg részletes elemzésével, csupán a megírás, illetve a kiadás tényét méltatták, legtöbbször egy folyóirat Szemle-rovatában.¹ Összességében a szakirodalom a megjelenés utáni években nem mutatott fel mást a szöveggel kapcsolatban, csupán azt, hogy tudatában van létezésének. Időnként József Attila verseinek keletkezési háttere, motivációja vagy variánsainak magyarázata, esetleg Vágó egy-egy érdekesebb elemzési elgondolása okán hívták segítségül a memoár szövegét.

Az utóbbi években azonban többször, több szempontrendszer felől, a saját jogán is előkerül mind Vágó Márta személye, mind a visszaemlékezés szövege. Elsőként 2008-ban Menyhért Anna *Elmondani az elmondhatatlant* című kötetében szentel egy fejezetet a József Attiláról visszaemlékezést író szerelmeseknek, Vágó Mártán kívül Kozmutza Flórának és Szántó Juditnak. A trauma és irodalom kapcsolatával foglalkozó kötet célja, hogy feltérképezze, az irodalmi alkotások hogyan hoznak létre a traumatikus eseményekről történeteket: „hogyan foglalják nyelvbe a törést?”. (Menyhért, 2008, 5.) Ezen a szempontrendszeren belül pedig Vágó Márta, Szántó Judit és Kozmutza Flóra visszaemlékezéseit a női önéletírás speciális eseteként határozza

¹ Például: Fodor, 1976; Gyertyán, 1977; Melzer, 1975; Péter, 1976.

meg. Az életírások gender-szemponitú elemzése arra mutat rá, hogy ezekre az írásokra nem érvényes elvárás a hagyományos jól-megírtság, a lineáris történetvezetés vagy a homogenitás követelménye. Elég csak Vágó Márta könyvét kiemelni a három közül, hiszen jellemző rá a műfaji határátlépés (maga a szerző is „naplórészlet-féleség”-ként hivatkozik írására), a kötetben több műfaj található együttesen jelen: levelek, versek, memoár-részek. Olyan kulturális konstrukció ez, mellyel a nők könnyebben élnek, hiszen miközben másról beszélnek, könnyebben és – tegyük hozzá – legitim módon írnak saját magukról. Menyhért ezért reflektált tükör-autobiográfiaként határozza meg őket, ahol „a nők tárgyukon keresztül, a férfivel való dialógusban látják önmagukat; a megszólalást a férfi (nagysága) indokolja és legitimálja, s a saját élettörténet valaki más élettörténeti dokumentumává válik”. (Menyhért, 2008, 139.)

Ebből a meghatározásból továbblépve Menyhért Anna azt állítja, hogy a visszaemlékezésekben feltűnő, hogy József Attila gyermekké válik, a memoár írója pedig az anya szerepét veszi fel. Winnicott anyai tükrözésről szóló elméletével összekapcsolva (mely szerint az anya arca az egyén életében a tükör előfutára) kiemeli, hogy a nők József Attila életében nem tudták beteljesíteni ezt a funkciót – ami elvárásként mindhárom memoárban megjelenik –, és ennek felismerése okozza azt a hiányérzetet, mely írásra sarkallja őket. „[M]iközben a memoárok azt keresik, milyen anyára lett volna szüksége József Attilának, létre is hozzák ezt az anyát: a megírt anyák az anyaság nyelvbe foglалásai, az írás aktusában a hiány pótlásai. Az írás, a nyelv az, amit a memoárok nyújtani tudnak, vagyis az anyai szó, amelyben az én magát mint másikat felismerheti.” (Menyhért, 2008, 160.)

Valachi Anna 2013-as, József Attila asszonyait sorra vevő kötetének érvelési íve Menyhért Annáéhoz hasonló következtetésre jut: a költő életét alakító nők többé-kevésbé mindannyian az anya-gyermek kapcsolatban létező feltétlen szeretet elvárását érezhették József Attila felől. Valachi Anna azzal érvel, hogy József Attila apa nélkül, nőkkal körülvéve nevelkedett, így „kisgyermekkorától kezdve a családi férfi-mintát, amellyel azonosulva – vagy azt akár elutasítva – maszkulin jellegűvé formálódhatott volna nemi identitása. Ám a cseperedő fiú alakuló személyiségére óhatatlanul a feminin környezet nyomta rá bélyegét.” (Valachi, 2013, 9.) Mivel a költő többnyire női szerepmintákat látott maga körül, ezeket sajátította el és alkalmazta későbbi kapcsolataiban is. Vágó Márta visszaemlékezéséből rögtön példát is hozhatunk erre. Kapcsolatuk második szakaszában (1936-37-ben) az egyik alapvető problémát éppen az jelentette, hogy a költő elvárta volna, hogy Vágó Márta elartsa – tehát egyszerre gyermeki és női szerepbe kívánta volna helyezni magát, ugyanakkor azt is szerette volna, hogy a (művész)feleség-jelölt mindezek ellenére alárendelt szerepet töltsön be kapcsolatukban.

„Később megint ingerülten a szememre vetette, hogy nem vállalom egészen. Művészfeleségeket emlegetett, akik házalnak férjük műveivel, felmossák őket, ha italtól megmámorosodnak és elvesztik emberi mivoltukat, akkor is kitartanak, ha megcsalják őket, akiknek ez az egész életük. – Te ezt mind tudod – mondta, és akadozva ismételte: – És, és... – Ránéztem: – Árnýékéletek! – mondtam.” (Vágó, 2005, 32.)

Lengyel András 2012-ben önálló tanulmányt, irodalomtörténeti finomságú portrét szentelt Vágó Márta személyének, körüljárva azt a kérdést, hogy mi adhatja a kötet „varázsát”. Lengyel András olvasatában: „A könyv lényegét tekintve nem is más, mint az emlékeivel szembesülő, fölszakadó élményeit szavakba öntő naplóíró önkifejező ambíciójának dokumentuma. Az időközben nevezetessé vált hajdani partner »csak« alkalmat adott rá, hogy önmagáról, a számára fontos és lényeges összefüggésekről beszéljen – s úgy, ahogy ő, immár távlatból, analitikus tudással értelmezte azokat.” (Lengyel, 2012, 79.) Erdemes megjegyezni, hogy ez a meghatározás szinte teljes mértékben összecseng a Menyhért Anna által a női tükör-autobiográfiák gender-szemponthú meghatározásával.

A Vágó Márta könyvében előforduló terminusokból Lengyel András terjedelmes pszichoanalitikus szószeretetet fésült össze: „indulatátvétel, hasadás, ösztönforrás, (érzelmi) feldolgozás, átvett feszültség, elfojtás, a neurózis átadása, kivetítés, libidó, ösztöntanra visszavezetett lélektan, szabad asszociáció, sűrítés, tudattalan, analitikusan orientált, kasztrációs félelem, szublimálás, laikus analitikus, nem-én, vágy-kép, ismétlési kényszer”. (Lengyel, 2012, 75.) Olvasatában a memoár szövege a fenti szószeretet ellenére nem analitikus értekezés, hanem a narratív identitás építésének dokumentuma, így József Attila egy olyan elbeszélés szereplőjeként jelenik meg, melyben az analitikusan orientált elbeszélő elsősorban saját életéről ad számot.

Vágó Márta 1942-ben, a háborús bombázások hatása alatt, a saját halál kézzelfogható közelségében érezte szükségét annak, hogy József Attilával kapcsolatos emlékeit összegezze. A halál és az elmúlás felől önmagára, életútjára visszatekintő én határozottan önértelmező, összegző, már-már önéletrajzi helyzetben van (narratív identitást épít, ahogy Lengyel András is meghatározta), és egyszerre narratív tanúságot is tesz. Írásomban két további szempont felől szeretnék érvelni a memoár trauma-szöveggként való meghatározása mellett. Elsősorban egy irodalomtörténeti apróságra térek ki, melyet eddig nem vizsgált közelebbről a József Attila-kutatás, még az oly alapos Lengyel András sem. A második részben a visszaemlékezés szövegéből emelek néhány helyet, ahol a felépíteni kívánt koherens élettörténeti narratíva, a narratív identitás szövete felfeslik, szétesik, e szöveghegyek közelebbi vizsgálata pedig újabb utat kínálhat a visszaemlékezés trauma-szöveggként való olvasása felé.

Vágó Márta analízisben

Vágó Márta 1935 végén vagy 1936 elején „idegösszeroppanást” kapott, hallucinációs tünetekkel kórházba került.² Két hetet töltött az Új Szent János Kórház idegosztályán, orvosa Dr. Kluge Endre volt. Vágó ezután belátta házassága

---

² Az „idegesség” az aktuális házassági feszültségeken túl Vágó Márta anyai „öröksége” is volt. Édesanyja már 1918-19 körül megbetegedett, mentális zavarai egyre súlyosabbak lettek, míg a weimari köztársaság összeomlásának traumatikus élménye „idegösszeroppanást” okozott, melyből már nem épült fel. Halálának pontos dátuma nem ismert, de 1942-ben, az emlékirat megírásakor Vágó Márta már halottként hivatkozik rá.

tarthatatlanságát, és különköltözött férjétől,³ az önálló élet megkezdésével párhuzamosan pedig analízisét is megkezdte, ahogy a memoár több helyen is említi: Hajdu Lilly volt az analitikusa. Borgos Anna legújabb, *Holnaplányok* című kötetében (Borgos, 2018), illetve már egy jóval korábbi tanulmányában (Borgos, 2009) is megemlíti, hogy Hajdu Lilly egy 1940-ben megjelent, skizofréniával foglalkozó tanulmányában valószínűleg – többek között – Vágó Márta esetét ismerteti; viszont Borgos Anna tárgyából adódóan nem szentel több figyelmet a kérdésnek a lehetőség felvetésénél. Vágó Márta visszaemlékezésének keletkezési hátterét, illetve a József Attila-kapcsolat mozgatóit vizsgálva érdemes azonban alaposabban is körüljárni a lehetőséget.

Hajdu Lilly tanulmánya 1940-ben a *Psychoanalytic Review*-ban jelent meg, „Contributions to the Etiology of Schizophrenia” címmel (Hajdu-Gimes, 1940). A szerző a skizofrénia kérdéskörét vizsgálva négy esetet ismertet, és feltételezhetően ezek közül az egyik Vágó Mártáé. Hajdu a négy eset közös vonása alapján azt a hipotézist állítja fel, hogy a skizofréniás tünetek mögött hasonló környezeti aspektusok találhatók meg: „a hideg, szigorú, szadisztikusan agresszív anya, illetve az engedékeny, közömbös, passzív apa. Továbbá, mind a négy esetben felfejthető volt a csecsemőkorban átélt éhezési periódus, mely részben az elégtelen szoptatásnak, részben az édesanya kegyetlenségének és hidegségének számlájára írható” (Hajdu-Gimes, 1940, 423).⁴ Ebben a sajátos családmódelben az igazi érzelmek mindkét szülő részéről hiányoznak. Hajdu feltevése, miszerint a családi pszichés szerkezet összefüggésbe hozható a betegséggel, a modern skizofréniakezelés előfutárának tekinthető. Írásában a Vágó Márta-esetet azért ismerteti, mert számára különösen érdekes, hogy az általa skizofréniásnak diagnosztizált Vágó második idegösszeroppanása körül melankóliás és depressziós tüneteket mutatott.

Ha elfogadjuk, hogy a tanulmányban ismertetett kérdéses eset Vágó Mártáé, akkor eddig a szakirodalom előtt ismeretlen élettörténeti elemet azonosíthatunk, miszerint Vágó Mártának nem egy, hanem két idegösszeroppanása volt, és a memoár, illetve József Attila szempontjából épp a második, 1937. decemberi roham az, ami érdekesebb.

Miért feltételezhető, hogy az egyik, Hajdu által ismertetett eset Vágó Mártáé lenne? Az eset kronológiai elhelyezése nagyjából összecseng az általunk Vágóról eddig ismert fontosabb időpontokkal. Hajdu cikke 1940-ben jelent meg, az eset ismertetésében azt írja, hogy páciense három éve jár hozzá analízisbe, tehát – a cikk megjelenésének átfutási idejét is beleszámítva⁵ – az 1936 őszi/végi időpont kb. megegyezik azzal az időponttal, amikor Vágó megkezdte analízisét. Hajdu azt írja az esetről, hogy páciensének első rohama három éve volt, ez a dátum kapcsolódik nagyjából az analízis kezdetéhez, a második – amiről eddig nem ejtett szót a szakirodalom – pedig két éve. Ez a két év valószínűleg pontosan az 1937-38-as év fordulójára esett, ahogy majd Hajdu Lilly tanulmányából látni fogjuk, szorosan

---

³ Vágó Márta 1932. november 1-jén ment hozzá Dr. Mark Mitnitzky kijevei születésű közgazdászhoz, aki emigránsként élt Berlinben. Hitler hatalomra kerülése után, 1933 tavaszán Vágó férjével együtt visszatért Magyarországra, és apja, Vágó József segítségével Budapesten rendezték be életüket.

⁴ A szó szerinti idézetek a saját fordításaim (T. E).

⁵ Valószínűleg 1938 körülre tehető a tanulmány tényleges megírása.

kapcsolódva József Attila 1937. decemberi halálához. Az írásban később feltűnik még egy időbeli támpont: a páciens által tíz éve írt levelek, melyeket Márta otthonától távol, Angliában írt. A tanulmány megírásához viszonyítva az 1928 nyara és 1929 eleje között zajlott levélváltásról lehet szó.

Hajdu szerint betegének barátja „tavaly decemberben” követett el öngyilkosságot, barátságuk, és kapcsolatuk meglazult az öngyilkosság előtt. Vágó Márta emlékirata egyértelmű dokumentuma ennek a lazulásnak, hiszen, ahogy írja, „szabályszerűen szakítottak” (Vágó, 2005, 329.) is, az emlékirat alapján nagyjából az 1937-es év elejére tehető kapcsolatuk lazulása.⁶ Hajdu szerint betege tudta, hogy a barátját skizofréniával kezelik, és természetesen azt is, hogy ő maga skizofrén. Tudjuk, hogy József Attilát második Siesta Szanatóriumbeli tartózkodásakor – jobb meghatározás híján – skizofréniával kezelték. A nyilvánvaló összecsengés pedig József Attila 1937. december 3-i öngyilkossága. Hajdu az alábbiakat jegyzi meg páciensével kapcsolatban:

„Tavaly decemberben egy jóbarátja öngyilkosságot követett el. Barátságuk a férfival nem sokkal a halála előtt lazult meg. Páciensem tudta, hogy barátja skizofréniás volt, de ugyanezt tudta saját magáról is. Az öngyilkosságról az újságokból értesült, a hírt pedig látszólagos nyugalommal, sőt közömbösséggel fogadta. Jelentősen vehemensebb reakciót tartottam volna egészségesnek, így viselkedését a fájdalom és gyász elhárítására tett erőfeszítésként ítélt meg. A temetésen nem vett részt, méghozzá olyan indokkal, mely nyilvánvalóan racionalizálásnak tekinthető. Viselkedése és kapcsolata megváltozott velem szemben az eseményre következő hetekben, mely azt sugallta, valami zajlik benne. De erről nem beszélt, és más irányú megjegyzéseiből sem tudtam következtetni rá. Az analízis a szokásos mederben folyt, álmokat és asszociációkat hozott fel. Arra a következtetésre jutottam – többnyire az álmai alapján, melyeknek nem volt kézzel fogható értelme vagy tartalma –, hogy mindentől elidegenedett, ami korábban foglalkoztatta. A dolog, amit megsejttem, nem volt kézzel fogható, vagy magyarázható.” (Hajdu-Gimes, 1940, 433.)

Később, karácsony után (feltehetően 1937 karácsonyáról van szó) a páciens felbukkan, és elolvasásra egy levelet hoz, illetve egy verset, melyet halott barátjának írt. Ezzel kapcsolatban Hajdu a következőket jegyzi le:

---

⁶ Az „Ős patkány terjeszt kórt” kezdetű vers 1937 januárjában keletkezett, és az ehhez a vershez kapcsolt keletkezéstörténeti adalékkal próbálja megbántani Vágó Mártát a költő azzal a megjegyzéssel, hogy: „lopok tőled”. Itt Vágó nagyapjára gondol, Schermann Adolfra, aki 1897-től Budapest tisztifőorvosa volt, és aki a kolerajárvány idején szervezte az óvintézkedéseket Budapesten. Nem sokkal ez után következhetett be az a bizonyos szabályos szakítás, mely után már egyre ritkábban találkoztak. Ezt a lazaságot-lazulást mutatja az is, hogy Vágó egy más tárgyú telefonhívásból, amúgy mellékesen értesül József Attila haláláról: Fejtő hívta fel Gáspár Zoltán címe miatt, akit Balatonszárszóra szeretett volna magával vinni a temetésre. (Vágó, 2005, 360.) Hajdu ezzel szemben arra hivatkozik, hogy páciense az újságból értesült a hírről (Hajdu-Gimes, 1940).

„A verssel kapcsolatban a halott barát iránt érzett büntudatról beszéltünk, illetve arról, hogy valójában, a vers megírásának aktusában végre eltemette barátját. Ugyanezt érezte irodalmár barátai iránt, akik hasonló nehézségektől szenvedtek, mint öngyilkos barátja. A halott baráttal azonosította mindannyiukat. A vers nem fordítható le megfelelően anélkül, hogy elveszítené igazi jelentését és szuggesztív nyelvi karakterét. Akkoriban arról beszéltünk, hogy páciensemnek végre határozott útra kellene térnie és választania kellene az alternatívák közül: férfi lesz, mely pusztán a fantázia műve, vagy nő lesz, mely pedig a valóság. A levelet, melyet magával hozott egy irodalmár barátjának írta. Ebben szimpátiáját fejezte ki az irodalmárok felé, hozzátéve, hogy nővérüknek érzi magát. Aztán arról panaszkodott, hogy büntudatot érez korábbi viselkedése miatt, egoizmussal, értéktelen nézőponttal és kegyetlenséggel vádolta magát, és hajlamos volt azt hinni, hogy megmenthette volna szerencsétlen barátját, ha képes lett volna az önfeláldozásra. A depresszív hangulat jellemzőjeként a depresszív állapot teljes leltára jelen volt. A levélhez még hozzátette, hogy az egész szociális érzületet és érdeklődést egészében praktikátlannak és haszontalannak tartja. Ha igazán törődött volna a barátaival, akkor nem élt volna a gyönyörű kis lakásában, hanem szétszította volna a vagyonát a szegények között. Kicsi bérlakásban élt volna, szegénységben, mint barátai. Felhívtam a figyelmét rá, hogy milyen mértékben azonosítja magát halott barátjával, hiszen ő volt az egyetlen, aki valójában bérlakásban élt barátai közül. Páciensem elismerte ezt, valamint azt is, hogy saját versében szavak, sőt egyes mondatok feltűnően hasonlóak a halott barát költői képeihez – itt és itt még azonosak is vele. Mivel a halott barát egy költő volt. A továbbiakban elmondta, hogy az elmúlt két vagy három napban azon kapta magát, hogy ugyanazokat a szavakat használja, hasonló hangszínnel és hangsúllyal beszél, mint halott barátja. Az elmúlt két napban auditív hallucinációi is voltak, világosan és kiemelkedően (a páciens saját szava erre) hallotta saját, tíz évvel ezelőtti szavait leveleiből, melyeket barátjának írt. Ekkor a barátságuk nagyon közeli volt, de távol voltak egymástól. Nem volt lehetőségem megbizonyosodni arról, hogy a hallucinációjának anyaga valóban megegyezett-e a levelek szavaival, de páciensem korábbi állításai alapján nagyon is valószínűsíthető. Bármit tett azokban a napokban, változatlan intenzitással hallotta leveleinek szavait, még akkor is, amikor társaságban volt, vagy az utcán sétált. Hallucinációi az analitikus foglalkozás alatt is jelen voltak, melyeket úgy mondott fel, mintha könyvből olvasna. [...] Más természetű hallucinációi is voltak. [...] Egy találkozójukon egyik barátját hallotta, amint azt mondja a szerkesztőnek: »A verse briliáns, a következő számban meg kell jelennie.« Belepirult a dicséretbe. Hasonlóan bántak vele, mint a halott baráttal. Ez az állapot körülbelül 4-5 napig tartott, az ünnepnapok nélkül. Páciensem tartotta magát ezekben a napokban, tudatában volt annak, hogy hallucinál, rendben dolgozott az analízisen, nyitott volt az interpretációkra. Nem szükséges leírni az egész időszakot, elegendő kiemelni, hogy az anyagon keresztül, mely az analízis alatt felszínre került, sikeresen rámutattam arra, hogy páciensem nárcisztikus sérelmeinek számlájára írva teljesen elhárította a fájdalmat és a

gyászt, és barátjával való azonosulásán (a barát bekebelezésén) keresztül elpusztította érzéseit. Úgy kezelte saját magát, mintha halott barátja volna, miközben azt képzelte, hogy mások is hasonlóan kezelik. A nagyságról alkotott fantáziáit nárcisztikus sérelmeinek köszönhette, melyeket barátai okoztak, viszont, mélyebb rétegekben ezek gyermekkori sérelmek voltak, illetve azok korrekciói.” (Hajdu-Gimes, 1940, 434-435.)

A hallucinációs állapot nagyon gyorsan, öt-hat napos átfutási idővel zajlott le, és Hajdu okfejtése szerint az önvád és a hallucináció az analízis munkafolyamatainak nyomán megszűnt.

A fenti összegzés több ponton is azonosságot mutat nem csupán Vágó Márta életútjával, tevékenységeivel, de a visszaemlékezésből kirajzolódó gondolkodásmódjával is. Rögtön a legelső szembetűnő azonosság, hogy Vágó Márta is írt két verset József Attilához, melyek szintén egyszerre az önvád és a búcsúzás versei. 1941-ben elküldte őket Illyésnek, melyek aztán a 1943-ban *Magyar Csillagban* meg is jelentek.⁷ A pácienssel kapcsolatban végig irodalmár baráti körről van szó, szerkesztőségi megbeszélésről, vers megjelenéséről, valamint arról, hogy a barát egy költő volt. Mint tudjuk, Vágó Márta első idegösszeroppanása és férjétől történő formális válása, szétköltözése után (1936 végétől) házigazdája volt a *Szép Szó* pénteki megbeszéléseinek, a lapnál titkári feladatokat látott el, irodalmi közegekben mozgott. (Lengyel, 2012) A páciens bűntudata pedig szintén megegyezik Vágó Márta életútjának elemeivel és a visszaemlékezésben feltűnő önváddal, hiszen a József Attila-szerelem első szakaszának az vetett véget, hogy Mártát az érettségi megszerzése után 1928-ban Londonba küldték, a London School of Economics-ba, a szociális munkás szakmát kitanulni. Ekkor a fő szempont Vágó számára a praktikus elhelyezkedés minél előbbi megtalálása volt, s apja kapcsolatai révén a képesítés megszerzése után a Népjóléti Minisztérium által tervezett programba (gyári népjóléti intézmények létrehozása, gondozónők kiképzése) kapcsolódott volna be. (Vágó, 2005, 130-133.) Viszont ez a szerep teljesen idegen volt neki, nem tudott mit kezdeni a londoni munkásnegyedek – saját, eddigi tapasztalataitól eltérő – szörnyűségeivel. Ekkorra tehetők azok a bizonyos tíz évvel korábban keletkezett levelek, melyeknek szavait hallja a páciens. Tehát a tanulmány megírásától számítva ez kb. a 1928-29-es év lehet, ami szintén összecseng Vágó Márta és József Attila levelezésével Márta londoni tartózkodása alatt. Hajdu páciense arról is beszél, hogy a szociális látásmód hiábavaló volt, Vágó Márta lakásának feladását pedig egy konkrét helyen említi is a memoárban: valójában József Attila volt az, aki azt kérte tőle, adja fel a lakását, kettejük megélhetéséért: „Nem bírom tovább. Ha azt akarod, hogy tovább vigyem az üzemet, hát értsd meg, no, föl kell adnod ezt a lakást, egyszerűbb lakást kell vened, hogy ugyanabból a pénzből, amit most magad költesz, ketten éljünk. No!” (Vágó, 2005, 329.)

Ha a fentiek alapján elfogadjuk, hogy a kérdéses páciens Vágó Márta, akkor a második idegösszeroppanás, melyről a visszaemlékezés szövege mélyen hallgat, valamikor 1937 decemberében, azaz éppen József Attila halála után történhetett. Hajdu

---

⁷ Vágó Márta: Az eltávozotthoz; Szonett. *Magyar Csillag* 1943, 3(1): 606.

Lilly tanulmánya az idegösszeroppanás hátteréhez kapcsolódva megemlíti, hogy József Attila halála után páciense nem reagált erős érzelmekkel, inkább nyugodt és közömbös volt. A trauma elméletével foglalkozó szakirodalmak pedig rendre kiemelik, hogy a trauma pillanatában a legtöbb ember beszédképtelenné válik, némán éli át az eseményeket, mert amit érzékel, az agyban nyelvi-verbális szinten nem szerveződik. A traumatikus emlékek így nincsen verbális formája, csak érzéki és képi szinten jelentkeznek, míg az egyén képes azt a feldolgozás által az ok-okozati sémákba rendezhető emlékeiből rendeződő élettörténetébe illeszteni. Hajdu tanulmánya külön ki is emeli, hogy a páciens a vers megírásának aktusával végre eltemeti a barátot, tehát hangot és nyelvet ad mindannak a tapasztalatnak, melyet halála hagyott benne. Az 1942-es visszaemlékezés szövege pedig ennek, az írás aktusában megtalált hangnak a kiterjesztéseként fogható fel, s mint ilyen a narratív identitás építése közben a traumatikus veszteséget is igyekszik az élettörténeti narratíva részeként feldolgozni.

A visszaemlékezés

Az 1942-ben írt, de nyomtatásban először csak 1975-ben megjelent visszaemlékezés különlegességeként érdemes kiemelni, hogy szerzője több előszóval és kommentárral is ellátta, mivel eredeti szándékától eltérően még halála előtt nyilvánosságra hozta azt. A kötet legelején található előszó 1952-ből, egy valamivel hosszabb bevezetés 1967-ből való. Látható tehát, hogy Vágó Márta a visszaemlékezést – az állandóan jelen lévő irodalomtörténeti dokumentációs elvárások mellett és miatt – többször előveszi, újragondolja és újra is írja: a második rész eredeti kéziratát el is tépi eközben. A traumatikus élmény újra és újra megérinti: 1937-ben (a költő halálakor), 1941-ben (amikor Illyésnek elküldi a verseket), 1942-ben (a visszaemlékezés megírásakor), 1943-ban (ekkor jelennek meg az emlékirat mai kiadásában is megtalálható versek a *Magyar Csillagban*), 1952-ben (az első előszó ideje), 1967-ben (a bevezető megírásakor), végül 1975-ben (a kötet megjelenésekor). A költő halála és az ezzel kapcsolatban saját magához rendelt szerep tehát vissza-visszatérő, teljesen sohasem feldolgozott traumatikus ismétlésként majdnem haláláig kísérte.

Ha a narratív identitás fogalmán azt az egységes történetet értjük, melynek keretei között képesek vagyunk elbeszélni minden átalakulást, élményt, melyen életünk során keresztülme gyünk, akkor fontos kiemelni, hogy Vágó Márta írásában a felépíteni kívánt egységes narratív identitás egy-egy helyen megbicsaklik, az egységesség mögött (és helyett) széttartás, szétszalazódás található. Ez a szétszalazódás pedig nem választható külön a visszaemlékezés traumaszöveg voltától: a trauma-írások alapvető eleme a fragmentáció, a csapongás és persze a dialogikusság, hiszen a tapasztalat átadásához szükség van olvasóra vagy hallgatóra, aki az olvasással, meghallgatással átveszi a tapasztalat terhét. A meghallgatás pedig, ha csak feltételezett is, elősegíti a traumatikus tapasztalat feldolgozását, a narratívizálhatóság foka ennek a feldolgozottságnak mutatója. (Békés A., 2012, 61.)

Ha kézbe vesszük a kötetet, az összetett szövegkorpusz mellett (memoár, levelezés, versek) rögtön szembetűnik a szerkezeti fragmentáltság: elsőként egy

emlékirat-részt olvashatunk, melyben a találkozástól a londoni utazásig rögzítettek a történések, az emlékek; majd József Attila leveleit, amelyeket Vágó londoni távolléte során írt; harmadik elemként ismét egy memoárrész, amely a későbbi kapcsolatukat örökíti meg egészen József Attila haláláig; végül Vágó Márta levelei zárják a kötetet. Vágó a saját levelek elkülönítését külön kiemelte könyvének összeállítási tervében: „Mivel saját személyét nem kívánta előtérbe állítani, azt kérte, hogy az ő levélanyagát, amely a költőtől mennyiségileg is jelentősen eltér, az emlékirat szövegétől elkülönítve tegyük közzé” – írja Fehér Erzsébet a kötet utószavában. (Vágó, 2005, 486-487.) Emiatt persze érték kritikák a könyvet, hiszen a levelezés darabjai nem sorban követik egymást, megnehezítve az olvasást, az időben való tájékozódást és az értelmezést. „Mindenesetre a sajtó alá rendező Takács Márta akkor járt volna el a legszakszerűbben, ha Vágó Márta leveleit beiktatja az emlékezés megfelelő helyeire, József Attila levelei közé.” (Péter, 1976, 636.) Ez a széttördelt struktúra nemcsak a fő szerkezeti egységek tagolásán látszik, hanem továbbgyűrűzik a visszaemlékező részekre is, ahol a narratíva nem követi a szigorú kronológiát, az egyes fejezetek között átfedések vagy éppen újraírások fedezhetők fel.

Vágó visszaemlékezése többszörösen dialogikus szerkezetű, hiszen kiinduló szituációja a levelezés magyarázata: „Mégsem tarthatom vissza a halálomig, olyan sokan, oly sürgetően kérnek tőlem. Attila említette a leveleket ennek is, annak is. Sok minden magyarázatra szorult a levelekben. 1942-ben leírtam hozzáfűződő emlékeimet.” (Vágó, 2005, 7.) Emellett a visszaemlékezést többszörösen bevezető, időben is elkülönülő előszavakban is tetten érhető a korábbi írói énnel való dialógus, és újraírás, felülírás kerül a szövegbe:

„Kifogás merült fel az ellen, hogy részleteket elhallgatok, kapcsolatunk olyan oldalát nem tárom fel, amely mégis nem hallgatható el, ha teljes nyíltsággal kell róla vallanom. Bevalljam hát, hogy a fönt leírt jelenetben, nem ültem, hanem feküdtem mögötte az ágyban egy kis hüléssel, influenzával, és hogy amikor írás közben leheveredtem, mellém heveredtem, hogy viszonyunk volt? [...] És az egész jelenet egy árnyalattal másképp folyt le, mint ahogy leírtam? Hogy a szeretőm volt már akkor? Hogy is kezdődött?” (Vágó, 2005, 272.)

Az idézett részt megelőző leírás természetesen egy szót sem ejt a kapcsolatukról, pusztán semleges délutáni együttlétként hivatkozik a nap eseményeire. Az erre következő sorok kendőzetlen őszintesége indítja el a szöveg narratívumának új szálát, mely kapcsolatuk felmelegedését rögzíti. Lengyel András tanulmányában (Lengyel, 2012, 78-79.) arra a következtetésre jut, hogy a „kifogás” Hajdu Lilly részéről merülhetett fel, mivel ez a mindentudó pozíció, mely Vágó szexuális életére is kiterjedhetett, tipikusan az analitikusé. És valóban, ha felidézzük Hajdu tanulmányát, melyben az egyik elemzett eset Vágó Mártáé, akkor már korábban, 1937-ből is tetten érhetjük ezt a magatartást Vágó részéről, hiszen mind a József Attilához írt versét, mind magánlevelezését megmutatja analitikusának, sőt írásait nemcsak kiindulásként

használja az analitikus terápiában, hanem hozzájuk kapcsolódva old meg és fel bizonyos lelki feladatokat.

A fenti szövegrész sokban rokonságot mutat a naplóiíró technikájával, aki az újraolvasás és a felülírás aktusa során az előzőleg papírra vetett gondolatokat felülvizsgálja. A műfajt a hasonló indíttatású írásoknál is jobban köti az időbeliség, hiszen formája a napról-napra vezetés köré igazodik, vagy, ahogy jelen esetben hozzátehetjük – legalábbis a felülvizsgálás szintjén – az analitikus foglalkozások időpontjai köré. Steven Rendall (Rendall, 1986, 64.) hangsúlyozza naplókát vizsgáló tanulmányában, hogy a naplóiíró sosem tud egyedül megszólalni, hangja mindig egy kórus részeként hangzik el. Ezeket a hangokat dialogikus viszonyban képzei el, ebből következik a napló struktúrája. A napló szerzője konfrontálódik egy már létező szöveggel, amit hogyha folytatni akar, kénytelen újraolvasni, újraértelmezni. Létezik tehát egy másik hang, amit Vágó Márta nem tud, és a választott struktúrából következően nem is akar elhallgattatni, csupán keresztülszólni kíván rajta.

A huszadik század elején a testhez és a női szerephez kapcsolódó társadalmi normák szoros kapcsolatban vannak változásban. Ez éppúgy tetten érhető a bezártságot elutasító, aktív, a test valóságos igényeinek megfelelő életmód kialakításában, mint a női munka átalakulásában. Vágó Márta visszaemlékezésében a felszínes említés szintjén nem társul szorongás a saját test szabadságához; amint a „Strandélet” című fejezetben írja, szülei meztelenül tornáztatták, szerinte nincsen a meztelenségben semmi. (Vágó, 2005, 99.) Szintén a visszaemlékezésből tudjuk, hogy periodikusan ugyan, de sportolt – viszont az étkezéssel és testsúlyával problémái voltak, sokszor fogyókúrázott. Hajdu Lilly is utal arra tanulmányában, hogy pácienseinek problémájuk volt az evéssel, pontosabban az evés abbahagyásával, illetve a jóllakottság érzésének megtapasztalásával (ez pedig szerinte a skizofréniás tünetek mögött álló, csecsemőkorban megtapasztalt traumatikus éhségérzethez köthető). (Hajdu-Gimes, 1940, 429.)

A visszaemlékezésben egy olyan arcleírással, illetve egy álomban megjelenő testképpel is találkozunk, melyek fényében megkérdőjelezhető a visszaemlékező testhez fűződő viszonyának egyértelmű egyszerűsége. Először rögtön a könyv elején található, a megírás körülményeire vonatkozó metatextusban beszél erről Vágó:

„Egy-két kósza napsugár a tükörrre tévedt, kissé vakít a fénye, előre kell hajolnom. Mintha nem is magamat látnám. A szemüveg fehér keretében kékeszöld szemgolyót látok – ez is halálra van ítélve, pedig milyen elevenen csillog. [...] Nem oly egyszerű ez a hájréteg sem, amit mint festéket kentem a fájdalomra, a sovány fájdalmas arcra, hogy a hízókat elkezdem, illetve amikor az állandó fogyókúrákat abbahagytam. Mint idegen festék, kendőzés borít most ez a zsírréteg. A kötőszövetek kitöltik a fájó idegszálak közötti üreket, rájuk rakódnak, de nem zsongítanak, csak éppen megtartanak. Az ember még él itt, ez a különös. Még itt a teáskanna a zöld abroszon és a világoszöld szalvéta, a méz csillog az üvegtartóban, itt a jó meleg kendőm, a bundám, a csizmám, minden! De holnap már biztosan omladék, törmelék

lesz mindez, s ha nem holnap, hát mindenképpen: egyhamar.” (Vágó, 2005, 12-13.)

A leírásban az önvizsgálat (az önéletírás) két toposzával, a tükörrel és a halállal találkozhatunk. Az én idegenként éli meg saját arcát, nem tud azonosulni vele, s ebből az állapotból indítja visszaemlékezését. Az arcot csak az apró kötőszövetek erőtlen rendszere tartja össze, „nem zsongít”, csak megtart. A hájjal megkent arc groteszk, élettelen képe néz vissza a tükörből. A fenti sorok a halál és az elmúlás felőli számvetés igen plasztikus megjelenítését adják. Az archoz képest (melyben csak a szem csillog elevenen) minden az élet színeiben pompázik: a szalvéta zöld, az abrosz zöld, a kendő az élet melegét hordozza. Azonban néhány korábbi sor felől más megvilágítást kap a bekezdés:

„Bámulatos, hogy a természet ilyet tud létre hozni: az érthetetlen, folytonos törekvés a semmi ellen... már maguk az egysejtű lények... vagy ha más nem, hát homokbuckák végtelen sima területen... ez is több, mint a nemlét; az élet a természet lenni akar. Attila erőszakosan tépte le magát... homokos síkra ért... nem remélt... de én, ha homokos sivatagot látok magam előtt, behunyt szemmel: valami megmozgatja az anyagot, szél borzolja, egy lehelet és két homokbucka... kétpupú teve áll fel a sivatagban!... Az oszlopszentek is leszállnak, és megindulnak, ha kell, ha löki őket a szükség... Barlangokból, föld alatti odúkból, a nyomorultak, a leprások, mindenki, minden előbúvik és él, amíg lehet... [...] Látom a tengerfenék koralljait és ezer más különös lényt. A cápák, emlős uszonyosak... S a majmok rázzák a pálmafákról a kókuszokat – majd széjjelszakítják a nöstényt, mindegyik magának akarja...” (Uo.)

Az utolsó példát Hermann Imre említette a Ferenczi-émlékünnepen⁸, a háborús pusztításra alkalmazva: a férfiak úgy zúzzák szét a városokat, ahogy a majomösök széttépték a nöstényeket. (Vágó, 2005, 13-14.) Az idézett részek között és körül végig a háború pusztításának tapasztalatáról van szó, s bár a visszaemlékező magát reményteljesebb helyzetben látja, mint elvesztett szerelmét, az az életteliség, melyet saját és tágabb környezetében képes meglátni, éppen saját magára nem igaz. Az élettelen, fájó, réteges arc, mint egy maszk (mint a pár oldallal korábban említett álnév maszkjának lehetősége), felismerhetetlen lesz a tükörben.

A külvilág felé teljesen elnémult, azt befogadni is képtelen test plasztikus példájaként jelenik meg a visszaemlékezésben egy álomtöredék. Vágó Márta – 1936 tele körül, tehát még a József Attila-szerelmem „reneszánszában” – azt álmodta, hogy ő „Keller Helén”. Helen Keller egy siket, vak, és amíg tanára segítségével meg nem tanult beszélni, néma lány volt. Ő volt az első siket és vak diák, aki főiskolai diplomát szerzett Amerikában. 1902-ben, főiskolás korában jelent meg *The Story of My Life*

---

⁸ Feltehetőleg az 1946-os Ferenczi emlékülésről van szó, az erre való utalás tehát későbbi beszúrás lehetett az emlékiratba.

című önéletrajza, melyet Vágó Márta olvashatott, talán József Attilának is megmutatta. A kérdéses rész így szól:

„– Most azt álmotdram, hogy én vagyok a Keller Helén, és ő a tanárnőm. (Keller Helén egy süket-néma és vak leány volt, akiről könyvet írtak, aki később maga is írt.) Emlékszel arra a fotográfiára, a könyvben, ahol a kerti padon ülnek, karjait nyújtja a tanárnő gégéje felé, fölfelé emeli az arcát, figyel... Valahogy így láttam magam álmomban Hajdu Lilivel (analitikusommal) szemben.” (Vágó, 2005, 300.)

Helen Keller tanárával és barátnőjével, Ann Sullivannal 1894 körül.
Samuel P. Hayes Research Library, Perkins School for the Blind, Watertown, MA.⁹

Az álmoképben a külvilágra érzéketlen és vele kommunikálni képtelen testbe zárt én az összetartott, de halott archoz képest ugyan feltűnően élő, viszont épp a feldolgozáshoz elengedhetetlen cselekvésre, a dialógusra képtelen. Bár rendelkezhet narratívával, melyet a saját nyelvén képes lehet összefoglalni, azt érthető kommunikáció híján nem képes meghallani senki. Az idézett álmokép is mutatja, hogy már akkor milyen jelentős szerepet töltött be az analízis Vágó életében, hiszen álmában analitikusa a kapocs, a szócső, amely képes összekötni a világgal; illetve az analízis nyelve az, ami megoldásokat és feldolgozási módokat kínálhat számára.

Vágó 1936 elején kapott idegösszeroppanásának utórezgése lehetett ez az álmokép. Amikor elmeséli József Attilának, arról beszélnek, hogy a költő – saját maga

---

⁹ Kép forrása: <https://www.flickr.com/photos/perkinsarchive/5987558931/in/album-72157627184483323>

alkalmasságát, szakértelmét is bizonyítva – átvenné Vágó analízisét. Vágó elmondja, hogy maga is gondolt korábban arra, hogy abbahagyja az analízist, de most már nem teheti. Az idegösszeroppanás lehetséges okairól is beszélnek:

„Az, hogy az anyád megbetegedett? Hitler? – Mérgesen felhúzott szemöldökkel, keservesen bólított. [...] De valami szerelem is volt, mi? Persze a szegény emigránst nem lehetett otthagyni vagy megcsalni. [...] Elkezdett kérdezni a férjem neurózisa felől. [...] Nagyon elkésérítették a német dolgok. Nekem ez rossz volt. Szembe kellett volna néznie a konfliktusaimmal, nem elhárítani, elterelődni. Már előbb analízisbe kellett volna mennem, akkor nem kaptam volna idegösszeroppanást. [...] A weimari republika összeomlása nem volt csekély élmény. Ugyanazt a tragikus gyöngeséget érezni, ami az októbrizmus vesztét is okozta, a demokrácia eszközeinek felhasználásával fojtogatott demokrácia kimúlását látni, végül szökni, megint egy baráti kör széthullását elviselni, és itthon anyám idegösszeomlását, aki a távolból szintén az 1918-19-es események ismétlődéseként élte át az egészet...” (Vágó, 2005. 300-302.)

„Nekem is beletörött bicskám abba, hogy csak én alkalmazkodtam a férjemhez. Ő nem volt művész, de nagyon tehetséges volt, remekül írt. De hát a másik embernek is kell hely... Szabad fejlődés!” (Uo., 322.)

Vágó Márta és a pszichoanalízis kapcsolatát vizsgálva a fenti, személyes analízis felőli érintettségen túl érdemes kiemelni, hogy Vágó a budapesti pszichoanalitikus szellemi életbe is bekapcsolódhatott valamikor az 1930-as években. Nevéhez köthető egy pszichoanalitikus tanulmány, mely a szakma neves folyóiratában az *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse und Imago*-ban jelent meg 1940-ben, „Ethos, Hypokrisie und Libidohaushalt” címmel (Mitnitzky-Vago, 1940). A tanulmányban Vágó az indiai társadalom, a brahmanizmus pszichoanalitikus vizsgálatát tűzi ki célul, melyhez Max Weber vallásszociológiai munkáit használja nyersanyagul. A megjelent elemzésről néhány évvel később, 1944-ben érdekes módon (az ekkor Ceylonban élő, buddhista filozófia iránt érdeklődő) Gyömrői Edit írt recenziót a *The Psychoanalytic Quarterly*-be (Ludowyk-Gyömrői, 1944). Vágó Márta és a pszichoanalízis professzionális kapcsolatának a fenti tanulmányon kívül nem sok nyoma található. Visszaemlékezésében megemlíti ugyan, hogy részt vett a Ferenczi-emlékünnepeken, az ott hallottakat pedig (Hermann Imre szavait) fel is idézi a kötetben. Lazább kapcsolódási pont lehet maga a visszaemlékezés szövege, mely részleteiben több helyen is Vágó Márta kiemelkedő analitikus tájékozottságáról tanúskodik.¹⁰

Vágó Márta – ahogy Lengyel András fogalmazott – analitikusan orientált emlékezőként írta meg visszaemlékezését a József Attila-szerelemre és -kapcsolatra, mely azon túl, hogy a József Attila szakirodalom hiteles forrása, több szempontrendszer felől vizsgálva is értékes írás. Értékes lehet a női irodalom szemüvegén keresztül, értékes lehet a trauma-irodalom szemüvegén keresztül, és értékes lehet a pszichoanalízis felől is, hiszen a visszaemlékezés szövege olvasható

---

¹⁰ Például: Vágó, 2005, 126-127, 234, 240-241, 265-267, 292, 295, 306-308.

egy éppen kialakuló új diskurzus – ha nem is központi, de a központi alakok holdudvarában tevékenykedő – alakjának analitikus elemző (és egyúttal önismereti) szövegeként is, melynek tárgya történetesen éppen a nagy költő, József Attila.

Felhasznált irodalom

- Békés A. V.** (2012). *Trauma és narratíva. A Holokauszt trauma reprezentációja*. Budapest: Ad Librum.
- Borgos A.** (2009). Elhárító mechanizmusok. Pszichoanalízis és politika találkozásai Hajdu Lilly életútjának tükrében. *Thalassa*, 20(1): 21-46.
- Borgos A.** (2018). *Holnaplányok*. Budapest: Noran Libro.
- Fodor A.** (1976). Vágó Márta: József Attila. *Forrás*, 8(4): 83-84.
- Gyertyán E.** (1977). Marx, Freud, József Attila. Két új József Attila könyv tanulságai. *Irodalomtörténet*, 59(1): 139-185.
- Hajdu-Gimes, L.** (1940). Contributions to the Etiology of Schizophrenia. *Psychoanalytic Review*, 27(4): 421-438.
- Lengyel A.** (2012). Vágyak, „törvények” és szerepek ütközőpontjában: Vágó Márta. *Imágó Budapest*, 2(2): 73-108.
- Ludowyk Gyömrői, E.** (1944). Martha Mitnitzky-Vágó: Ethos, Hypokrisie und Libidohaushalt. *The Psychoanalytic Quarterly*, 13: 119-120.
- Melczer T.** (1975). Vágó Márta: József Attila. *Literatura*, 2(3-4): 222-227.
- Menyhért A.** (2008). *Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom*. Budapest: Anonymus – Ráció.
- Mitniczky-Vago, M.** (1940). Ethos, Hypokrisie und Libidohaushalt. *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse und Imago*, 25(3-4): 356-396.
- Péter L.** (1976). Minden a versért volt. Vágó Márta József Attiláról. *Kortárs*, 20(4): 635-640.
- Rendall, S.** (1986). On Diaries. *Diacritics*, 16(3): 57-65.
- Vágó M.** (1942). *József Attila*. Budapest: Noran, 2005.
- Valachi A.** (2013). „A nő számomra rejtély”. *József Attila asszonyai*. Budapest: Noran Libro.

* * *